

تحلیل محتوایی راویان روایات مهدوی مدرسه قم تا قبل از دوران صدوق*

مسلم کامیاب^۱

سید محمدکاظم طباطبایی^۲

چکیده

مدرسه حدیثی قم، به عنوان یکی از مدارس پر قدرت امامیه، از دیرباز مورد اهتمام و دقت اندیش‌وران بوده است. کاوش‌ها در زمینه مهدویت در این مدرسه، با کاستی‌هایی مواجه است. فقدان نگاه «مدرسه‌ای»، «عدم بررسی راویان تأثیرگذار» و «موضوعات مورد توجه آنان» به احادیث مهدوی از جمله این کاستی‌هاست. از این رو این جستار با رویکرد «توصیفی - تحلیلی» در تلاش است به این خلاء مطالعاتی تا قبل از دوران صدوق بپردازد. طبقه‌بندی راویان و معرفی آنان آغازی است که این نوشتار برای ارائه تصویری روشن از بحث برمی‌گزیند. در طبقات ابتدایی، راویان و آموزه‌های مهدوی گم‌رنک جلوه کرده است. به مرور زمان با شکوفایی این مدرسه روایات مهدویت با تنوع موضوعی مورد توجه قرار گرفته است. در میان این محدثان، با توجه به جامعیت کتاب الکافی بیشترین نقل از کلینی است؛ سپس سعدبن عبدالله، علی بن حسین بن بابویه و محمدبن یحیی قرار دارند. موضوعات مورد توجه آنان بر روی مسائل اساسی مهدویت شکل گرفته است؛ به گونه‌ای که برخی آموزه‌ها، مانند نشانه‌های ظهور، که در دوران بعدی متنوع‌تر گزارش شده‌اند در مدرسه قم از اهمیت کمی برخوردار است.

واژگان کلیدی

مهدویت، مدرسه قم، راویان مهدویت، تحلیل محتوایی.

مقدمه

شناخت و تحلیل مدارس حدیثی شیعه یکی از مباحث مهم و ضروری در موضوعات مربوط به علم حدیث، تاریخ و رجال می‌باشد. مدرسه حدیثی قم با داشتن ویژگی‌هایی از دیگر مدارس حدیثی شیعه، همچون مدرسه مدینه، کوفه، بغداد، و خراسان متمایز است.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۳/۲۹

۱. دانش‌آموخته سطح چهار مرکز تخصصی مهدویت قم، ایران (نویسنده مسئول) (moslemkamyab61@gmail.com).

۲. استادیار دانشگاه قرآن و حدیث قم، ایران (tabakazem@gmail.com).

اشتهار قم به عنوان مرکزی قوی برای تشیع و وجود محدثان و دانشمندان زیردست در فن حدیث و دیگر علوم اسلامی در این حوزه بزرگ حدیثی موجب آن شده بود که محدثان و دانشمندان دیگر شیعی به دیدی مثبت نسبت به این شهر و جایگاه علمی آن بنگرند و از این رو روابط خوب علمی و دینی بین آنان و قم برقرار بود. بررسی کلی درباره فعالیت این حوزه حدیثی از قرن دوم تا ابتدای قرن پنجم حکایت از ثمرات مبارک علمی و حدیثی در عالم تشیع دارد؛ تبحر در حدیث (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۹۰)؛ مرجعیت علمی راویان قم؛ انتقال احادیث به دیگر مدارس؛ توثیق قمی‌ها توسط رجال شناسان (نجاشی، ۱۴۰۷: ۸۳، ۱۲۳، ۳۳۸، ۴۴۷) و تألیف کتب (ابن غضائری، ۱۳۶۴: ۳۹؛ نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۴۹) از جمله آن برکات است.

این حوزه حدیثی در دو قرن سوم و چهارم اوج دوران نشاط و تحرک خود را پشت سر نهاد و سرانجام در پایان قرن چهارم کم فروغ گردید و مدرسه بغداد محوریت را به دست گرفت (جباری، ۱۳۸۴: ۹۷-۱۱۴).

در دوران مدرسه قم یکی از آموزه‌هایی که مورد توجه بوده است، مسئله مهدویت است. این آموزه گرچه با یکی از اصول شیعه یعنی امامت ارتباط تنگاتنگی دارد، اما به نظر می‌رسد با توجه به تنوع موضوع و مسائل آن، از دایره گسترده تری برخوردار بوده است. وجود انبوهی از منابع مهدوی در آن دوران مانند غیبت نگاری‌ها (نجاشی، ۱۴۱۱: ۲۶۱ و ۳۱۹)؛ کتاب‌های ملاحم (همان: ۳۴۸)؛ یا تک‌نگاری‌های مهدوی مانند کتاب *ما یفعل الناس حین یفقدون الإمام* نوشته احمد بن ابی زاهر از مشایخ محمد بن یحیی (همان: ۸۸) یا *التوقعات* عبدالله بن جعفر حمیری (همان: ۳۱۹) گواه بر این مطلب است. علاوه بر آن در لابه لای متون تفسیری، فقهی و جوامع حدیثی روایات مهدوی به چشم می‌آید (ر.ک: ادامه نوشتار).

با توجه به ابعاد گسترده مدرسه حدیثی قم، نوشتار پیش‌رو در نظر دارد تنها به بررسی و شناخت راویان تأثیرگذار مدرسه قم در باب مهدویت بپردازد. چراکه بررسی راویان و طبقات آنان در آن دوران، به فهم ارتباطات آنان با یکدیگر و سایر مدارس حدیثی، کمک شایانی خواهد کرد. از رهاورد این بررسی می‌توان به موضوعات مورد اهتمام محدثان در دوره خود و تمایز آن موضوع در دوران پسین رسید.

در این نگارش ۳۵۸ روایت که گواه بر وجود آنان در مدرسه قم و گفتمان آنان است؛ با معیارهایی مانند قمی بودن مؤلف کتاب، وجود مؤلف مشهور قمی در اسناد، تکرار صاحب مصدر در اسناد متوالی، تعلیق سند و شروع آن به مصنف مشهور شمارش شده است (کامیاب، ۱۴۰۰: ۱۸-۲۵). در انتخاب منابع از دو نوع منابع اصلی و واسطه‌ای استفاده شده است. منابع

اصلی منابعی است که از ابتدای پیدایش مدرسه قم تا قبل از دوران صدوق به صورت مکتوب موجود است که عبارتند از: محاسن برقی، بصائر الدرجات صفار، تفسیر علی بن ابراهیم قمی، قرب الاسناد حمیری، الکافی کلینی، کامل الزیارات ابن قولویه. طیف دیگر از روایان قمی در اسناد روایات قرار دارند اما به میراث آنان دسترسی نداریم به ناچار از منابع واسطه‌ای با معیارهای پیشین، استفاده شده است. این منابع شامل: کتاب الغیبه نعمانی، آثار شیخ صدوق (کمال الدین، من لایحضره الفقیه، علل الشرائع، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ثواب الاعمال) و الغیبه طوسی است.

محدوده بررسی‌ها از ابتدای تشکیل مدرسه قم تا قبل از دوران صدوق (۳۸۱ق) است. صدوق با توجه به مسافرت‌های فراوان حجم قابل توجه‌ای از میراث خود را از سایر مدارس گرفته است. به عنوان نمونه از مجموع ۶۲۱ روایت کتاب کمال الدین، ۴۷۰ روایت او از مدارس دیگر است. بنابراین از اساس وی نمی‌تواند نماینده مدرسه قم باشد. البته با احراز قمی بودن احادیث منقول وی، بخشی از روایات این محدث مورد توجه بوده است.

در موضوع مدرسه حدیثی قم آثار متعدد و متنوعی منتشر شده است که ذکر تمامی آنان از حوصله نوشتار خارج است اما درباره رجال قم، می‌توان، کتاب جستارهایی در مدرسه کلامی قم اشاره کرد. این کتاب حاوی مجموعه مقالاتی است که در آن به شناساندن عبدالله بن جعفر حمیری، سعد بن عبدالله اشعری، محمد بن حسن صفار، علی بن ابراهیم بن هاشم پرداخته شده است (سبحانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۷۶-۳۴۶). در این مقالات به شخصیت‌شناسی آنان، استادان، شاگردان و آثار آنان تمرکز دارد و با رویکرد خاص مهدوی بدان‌ها توجه نشده است. این اثر در تلاش است با نگاه مهدوی بدین مقوله بپردازد.

تحلیل محتوایی روایان روایات مهدوی مدرسه قم تا قبل از دوران صدوق

پویایی مدرسه حدیثی قم، با مهاجرت اشعری‌ها به قم گره خورده است. حضور فرزندان عبدالله بن سعد اشعری و دیگر اشعریان در قم و ارتباط آنان با اهل بیت علیهم السلام از دوران امام باقر علیه السلام به بعد، گویای نقش تأثیرگذار محدثان قمی در ترویج فرهنگ تشیع است (جباری، ۱۳۸۴: ۱۵۲-۱۶۸). با ملاحظه اسناد روایی شماری از روایات، محدثانی مانند زکریا بن آدم، اسماعیل بن سعد اشعری، جعفر بن محمد اشعری، آنان علاوه بر آن که نسبت به دوران بعدی مدرسه قم، دارای روایات اندکی‌اند، روایات آنان بیشتر فقهی بوده و نام آنان در اسناد روایات

مهدوی دیده نمی‌شود،^۱ حال آن که افراد هم گروه آنان، مانند محمد بن سنان، فضاله بن ایوب، محمد بن ابی عمیر، حسن بن علی بن فضال در شماری از روایات مهدوی قرار دارند (ر. ک: ادامه نوشتار). عدم نقل روایات از جانب این گروه از محدثان قم، نیاز به پژوهش جداگانه‌ای دارد که در این مجال نمی‌گنجد. اما راویان قمی که روایات مهدوی را گزارش کرده‌اند براساس الگوی طبقات آیت‌الله بروجردی رحمته‌الله علیه در کتاب *ترتیب اسانید الکافی* در چهار طبقه قرار دارند. آنان در این کتاب، در طبقه هفتم تا دهم قرار گرفته‌اند (بروجردی، ۱۳۸۵: ۲۵۵-۲۶۴).

در این نوشتار طبقه هفتم تا دهم با عنوان طبقه اول تا چهارم راویان مهدوی شناخته می‌شود. در بررسی‌های برای پرهیز از طولانی شدن متن تنها راویانی که توثیق ندارند (مجهول یا ضعیف) مستند آن ذکر می‌گردد و اگر چند محدث قمی از یک استاد ضعیف نقل روایت دارند تنها یک بار بدان اشاره می‌شود.

طبقه اول

این طبقه به عنوان طبقه اول رجال مهدوی قم و طبقه هفتم کتاب ترتیب اسانید کافی است. آنان از جهت دریافت روایات، از مدارس دیگر و انتشار در قم دارای اهمیت ویژه‌ای هستند. معرفی افراد تأثیرگذار این گروه و نقل روایات آنان، از مشایخ خود می‌تواند بُن‌مایه‌های حدیثی قمی‌ها را به تصویر کشاند.

۱. حسین بن سعید اهوازی

وی اصالت کوفی دارد که مدتی در اهواز به سر برده و بعد از آن وارد قم گردید است. او تألیفات سی‌گانه خود را توسط حسین بن حسن بن ابان به اهل قم معرفی کرد (طوسی، بی‌تا: ۱۴۹). در منابع رجالی وی توثیق شده است. (طوسی، ۱۳۸۱: ۳۵۵) وی با آن که صاحب تالیف فراوانی بوده است اما تنها در اسناد ۱۱ روایات مهدوی قرر دارد. وی از مشایخ خود، صفوان بن یحیی (۳ روایت)، نضر بن سوید، حماد بن عیسی، ابن ابی عمیر، علی بن ابی حمزه (هر کدام ۲ روایت)، نقل روایت دارد. علی بن ابی حمزه که از مشایخ مشهور حسین بن سعید نمی‌باشد

۱. به ترتیب راویان: زکریا بن آدم ر. ک: کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۳۶، ج ۴، ص ۸۱، ۳۰۸، ج ۵، ص ۲۱۰، ج ۶، ص ۲۹، ۳۱، ۳۲، ۴۲۲؛ اسماعیل بن سعد اشعری ر. ک: کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۴۷، ۴۰۰، ۴۴۶، ۵۴۷؛ ج ۷، ص ۶۷، ۴۴۰، ۴۴۷، طوسی، محمد بن حسن، «التهذیب» ج ۲، ص ۲۰۷، ۳۳۹، ج ۳، ص ۱۳۱، ج ۷، ص ۲۵۶؛ جعفر بن محمد ر. ک: کلینی، محمد بن یعقوب، «الکافی»، ج ۱، ص ۴۰، ۴۸، ج ۲، ص ۷۹، ۹۰، ۱۰۲، ۱۱۴، ۱۵۲، ۱۸۳، ۲۰۱، ۲۹۳، ۳۲۷، ۳۷۷، ۴۳۶، ۴۴۴ و...

ضعیف دانسته شده است (ابن غضائری، ۱۳۶۴: ۸۳؛ کشی، ۱۳۸۴: ۴۰۴).

موضوعات وی بر مسایلی مانند نهی از قیام (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۸، ۲۹۵)، علل غیبت (همان: ج ۱، ۳۴۲)، تولی و تبری در دوران غیبت (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۸۶)، نشانه‌های ظهور (همان: ج ۲، ۶۴۹، ۶۵۰ و ۶۵۵) شنبه روز ظهور، (همان: ج ۲، ۶۵۴) و یاران امام (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۸، ۲۹۴؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۵۴، ۶۷۳) تأکید دارد.

در بین میراث حدیثی وی، صدوق در نقلی به ماه گرفتگی در اول ماه قمری به عنوان علامت قبل از ظهور اشاره کرده است. اتفاق این امر با علم نجوم سازگار نیست لذا این گزارش از جمله موارد نادر حسین بن سعید در موضوع مهدویت است (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۵۵).

میراث وی توسط احمد بن محمد بن عیسی و حسین بن حسن بن ابان به طبقات دیگر منتقل گردیده است. با این تفاوت که حسین بن حسن بن ابان روایات نشانه‌های ظهور و احمد بن محمد بن عیسی روایات نهی از قیام، یاران حضرت و علل غیبت را گزارش داده است.

۲. احمد بن محمد بن عیسی

وی بزرگ اشعریان، شیخ، فقیه و از جایگاه والایی در قم برخوردار بوده است (طوسی، بی‌تا: ۶۰).

به خاطر اشتراک وی با احمد بن محمد بن خالد و عدم شناخت این دو راوی در تعدادی از روایات مهدوی، آمار دقیقی نمی‌توان به دست داد، اما مواردی که اطمینان بدان‌ها داریم قریب به ۲۹ گزارش است.

این محدث، روایات مهدوی خود را از افراد زیر نقل کرده است:

حسن بن محبوب (۵ روایت)، علی بن حکم (۴ روایت)، احمد بن ابی نصر (۴ روایت)، محمد بن سنان (۴ روایت)، حسن بن علی بن فضال (۳ روایت) عبدالرحمن بن ابی نجران، حسن بن علی بن وشاء، عثمان بن عیسی، ابی الحسن کنانی، موسی بن قاسم (البجلی)، قاسم بن یحیی، محمد بن ابی عمیر، ابی محمد رازی (جعفر بن یحیی بن علا)، علی بن اسباط (هر کدام ۱ روایت).

در بین مشایخ وی، قاسم بن یحیی توسط ابن غضائری ضعیف دانسته شده است (ابن الغضائری، ۱۳۶۴: ۸۶). عثمان بن عیسی الکلابی واقفی (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۰۰) و محمد بن سنان (طوسی، ۱۳۸۱: ۳۶۵) در توثیق آنان اختلاف وجود دارد و ابو الحسن کنانی (خویی، ۱۴۱۰: ج ۲۱، ۱۱۹) شناختی نسبت به او نداریم.

مجموعه روایاتی که وی نقل کرده بر این محور استوار است: غیبت امام (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱)، ۲۸۱، (۳۳۶)، انتظار (همان: ج ۲، ۲۲۲؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۴۵)، یاران حضرت (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ۲۲۲؛ ج ۳، ۱۳۱؛ مفید، ۱۴۱۳: ۴۵)، نشانه‌های ظهور (حمیری، ۱۴۱۳: ۳۵۱، ۳۷۲، ۳۷۴؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۸، ۳۱۰؛ ج ۸، ۳۱۰؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۵۲) و دوران ظهور (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۴۰۷، ۴۰۸، ج ۴، ۶۱، ج ۵، ۱۳۲)، حرکت ابتدایی دوران ظهور (همان: ج ۵، ۱۳۲)، سیره حکومتی حضرت (همان: ج ۸، ۲۲۴) دستاوردهای ظهور مانند عمل بر کتاب الاهی (حمیری، ۱۴۱۳: ۳۵۱).

از نکات قابل توجه درباره این محدث تمایل به نقل روایات ظهور است. گستردگی نقل نشانه‌ها و سیره حکومت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در روایات وی به چشم می‌آید. به عنوان نمونه، وی به نقل روایت حوادث قبل از ظهور در ماه رجب اشاره می‌کند که آن نشانی‌ها به غیر از یک مورد تمامی آن محقق گردیده است (حمیری، ۱۴۱۳: ۳۹۱).

همچنین وی با نقل یک روایت مشابه و مجمل، که از منفردات وی به حسب می‌آید به ظهور در سال هفتاد و سپس صد و چهل اشاره دارد (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۶۸). این روایت از چند نظر اجمال و ابهام دارد که شارحین دانشمند اصول کافی هم فقط با ذکر احتمالات آن را توضیح داده‌اند که در جای خود باید بدان پرداخته شود.

روایات وی توسط محمدبن یحیی، محمدبن حسن صفار و محمدبن یعقوب کلینی به دوره‌های بعد منتقل شده است.

۳. محمدبن خالد برقی

در اعتبار رجالی وی اختلاف وجود دارد، برخی مانند کشی او را در حدیث ضعیف دانسته (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۳۵)، برخلاف وی شیخ طوسی او را توثیق کرده است (طوسی، ۱۳۸۱: ۳۶۳)، به نظر می‌رسد تعامل وی با ضعیفان و غالیان سبب گردید که صاحبان منابع رجال با او رفتار دوگانه‌ای داشته باشند. از همین روست ابن غضائری نقل روایت از ضعیفان را درباره این محدث متذکر شده است (ابن الغضائری، ۱۳۶۴: ج ۱، ۹۳).

برقی در اسناد ۱۷ روایت مهدوی قرار دارد. محمدبن ابی عمیر (۳ روایت)، علاء بن سیابه (۲ روایت)، محمدبن سنان (۲ روایت)، قاسم بن محمد، محمدبن یحیی خزاز، احمدبن محمدبن ابی نصر، علی بن نعمان، ابی هاشم جعفری، عبدالله بن مغیره، علی بن حسان «الواسطی» (هر کدام ۱ روایت). برخی روایات او در منابع، از افرادی ناشناخته مانند «یونس»، «عن بعض

اصحابه» و «عمن حدثه» (هرکدام یک روایت) نقل شده است.

در بین این محدثان، قاسم بن محمد جوهری واقفی دانسته شده (طوسی، بی تا: ۳۴۲)، عبدالرحمن بن سیابه (طوسی، ۲۳۵) توثیق ندارد. علی بن نعمان بین «الاعلم» و «الجعفی» مشترک است که الاعلم ثقه است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۲۷۴).

نوع روایات وی محور ائمه دوازده گانه (برقی، ۱۳۷۱: ۲، ۳۳۳؛ صدوق، ۱۳۹۵: ۲، ۳۳۴ و ۳۳۸)، غیبت (صدوق، ۱۳۹۵: ۱، ۳۳۰)، انتظار (کلینی، ۱۴۰۷: ۱، ۳۳۳؛ صدوق، ۱۳۹۵: ۲، ۳۳۴، ۳۳۷)، عدم علم به زمان ظهور (کلینی، ۱۴۰۷: ۱، ۳۶۸)، معرفت به امام (برقی، ۱۳۷۱: ۱، ۱۵۶ و ۱۷۳)، شمایل حضرت (صفار، ۱۴۰۴: ۱، ۱۹۳)، میراث انبیاء در عصر ظهور (کلینی، ۱۴۰۷: ۱، ۴۱۱)، دجال (همان: ۵، ۲۶۰) و سیره امام (برقی، ۱۳۷۱: ۲، ۳۲۰) استوار است.

تفاوت وی با دو محدث قبل در آن است که نشانه های ظهور در میراث وی نمود ندارد، تنها به یک روایت خورشید گرفتگی قبل از قیام مهدی اشاره دارد (صدوق، ۱۳۹۵: ۲، ۶۵۵) اما برخلاف دیگر محدثان، مترتب کردن امر ظهور با از بین رفتن دو سوم مردم از گزارش های خاص وی است (همان).

میراث وی توسط فرزندش احمد بن محمد بن خالد و ابراهیم بن هاشم به طبقات بعدی منتقل گردیده است.

۴. ابراهیم بن هاشم

ابراهیم بن هاشم کوفی تبار بوده و بعد از کسب مقامات علمی و تکمیل اندوخته حدیثی راهی قم شده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۶). وی در اسناد ۴۱ روایت روایت مهدوی قرار دارد و نسبت به سایرین این طبقه از مشایخ متنوعی برخوردار است:

محمد بن ابی عمیر (۱۱ روایت)، علی بن معبد (۴ روایت)، عبدالسلام هروی (۳ روایت)، حسن بن محبوب (۲ روایت)، حماد بن عیسی (۲ روایت)، حسن بن علی بن فضال (۲ روایت)، قاسم بن محمد، محمد بن فضیل، جعفر بن محمد بن عبدالله اشعری، ابی سلیمان دیلمی، زکریا بن یحیی، محمد بن خالد، حنان بن سدید، یوسف بن ابی حماد، اسماعیل بن مرار، صفوان بن یحیی، عبدالله بن عبدالرحمن بن ابی نجران، بسطام بن مره، عبدالله بن حماد انصاری، صالح بن سندی، ریان بن صلت، محمد بن عیسی، حماد بن عثمان (هر کدام ۱ روایت).

غالب مشایخ وی کوفی تبارند مانند: حسن بن محبوب، حسن بن علی بن فضال، حماد بن عیسی، حنان بن سدير، صفوان بن یحیی. تنها محمد بن ابی عمیر و علی بن معبد (طوسی، ۱۳۸۱: ۳۸۸) از مشایخ بغدادی وی می باشند.

از مشایخ وی افرادی مانند بسطام بن مره، علی بن معبد (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۱۱ و ۲۷۳)، یوسف بن ابی حماد (نمازی، ج ۸، ۲۸۵)، اسماعیل بن مرار (طوسی، ۱۳۸۱: ۴۱۲)، صالح بن سندی (همان: ۴۲۸)، قاسم بن محمد (طوسی، ۱۳۸۱: ۳۴۲)، توثیق ندارند. جعفر بن محمد بن عبدالله اشعری زکریابن یحیی بن نعمان و ابی سلیمان دیلمی مجهول اند. محمد بن فضیل (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۶۷؛ طوسی، ۱۳۸۱: ۲۹۲) بین چند نفر مشترک است. به دلیل عدم شناخت دقیق طبقه وی اطمینانی به توثیق و تضعیف آن وجود ندارد.

بایسته گفتن است بخشی از روایات ابراهیم بن هاشم در این آمار توسط شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) نقل شده است. شیخ در راه بازگشت از بیت الله الحرام، در مسیر همدان از فردی که او را فاضل می داند با نام محمد بن زیاد بن جعفر همدانی اخذ روایت کرده است (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۶۹). همدانی تمامی روایات خود را از علی بن ابراهیم و او از پدرش ابراهیم بن هاشم نقل کرده است.

وی برخلاف محدثان پیشین دایره معارف مهدوی گسترده تری را در اختیار گذاشته است. روایات او عبارتند از: احادیث دوازده امام (قمی، ۱۳۶۷: ج ۲، ۴۵؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۴۱، ج ۱، ۲۶۰، ۲۶۱)، تبار امام مهدی (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۴۱، ج ۱، ۲۶۰-۲۶۱، ۳۰۴، ۳۱۷؛ ج ۲، ۳۳۸، ۳۷۶)، ملیت مادر حضرت (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۵۱؛ ج ۲، ۳۷۱)، نهی از تسمیه (همان: ج ۲، ۳۷۱)، شک در تولد امام (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۵۱؛ ج ۲، ۳۷۱)، نهی از تسمیه (همان: ج ۲، ۳۶۹)، غیبت (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۳۸؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۵۱، ۲۹۱، ۳۲۳، ج ۲، ۳۴۲)، چالش های دوران غیبت (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۳۱۷، ۳۲۶؛ ج ۲، ۳۳۸)، انتظار و استقامت در آن دوران (قمی، ۱۴۰۴: ج ۱، ۳۱۱، ج ۲، ۱۲۹؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۳۳؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۳۲۳، ج ۲، ۳۳۸؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۲۳۲)، نشانه های ظهور (قمی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۱۱۸، ج ۲، ۲۰۵؛ کلینی، ۱۳۹۵: ج ۸، ۲۰۹، ۲۶۴؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۵۱)، سیره امام مهدی در عصر ظهور (قمی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۸۵؛ صفار، ۱۴۰۴: ج ۱، ۳۵۶؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۳، ۳۶۸، ج ۵، ۲۸۳)، بیعت کنندگان با امام (قمی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۲۰۴) و اهداف امام. (قمی، ۱۴۰۷: ج ۲، ۴۵؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۳، ۵۳۶-۵۳۸؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۳۰۴، ج ۲، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۶).

توجه به روایات حصر عدد ائمه در عدد دوازده، کنیز دانستن مادر امام و نقل روایات سفیانی، نسبت به دیگر محدثان در میراث وی قابل توجه است.

میراث دار وی در طبقه بعد فرزندش علی بن ابراهیم و اندک مواردی هم محمد بن حسن بن صفار (م ۲۹۰ ق) است. سپس مرحوم کلینی در طبقه سوم عهده دار نقل این میراث است.

۵. احمد بن محمد بن خالد

وی از محدثان شهیر شیعه در قرن سوم هجری و صاحب کتاب *المحاسن* است. وثاقت او بین منابع رجالی مورد تأیید است، با این وصف، همگان نقل روایات از ضعفا و اعتماد به مرسلات را درباره او تذکر داده اند (نجاشی، ۱۴۰۷: ۷۶؛ طوسی، بی تا: ۵۱؛ ابن الغضائری، ۱۳۶۴: ۳۹).

با ملاحظه فهرست اسناد بیست گانه مشایخ وی بدین قرارند: محمد بن خالد (۷ روایت)، محمد بن علی کوفی (۵ روایت)، حسن بن علی بن فضال (۳ روایت)، محمد بن عبدالحمید، صالح بن سندی، ایوب بن نوح، علی بن نعمان الاعلم، هيثم بن أبي مسروق النهدي (هر کدام ۱ روایت).

احمد بن محمد بیشترین احادیث را از پدر خود، محمد بن خالد نقل کرده که این فراوانی در کتاب *محاسن* مشهود است. در واقع پدر وی به عنوان بزرگ ترین منبع واحد احادیث وی نقش به سزایی داشته است.

مشایخ وی ثقه اند تنها محمد بن علی کوفی ضعیف و فاسد الاعتقاد خوانده شده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۳۳) صالح بن سندی (طوسی، ۱۳۸۱: ۴۲۸) توثیق ندارد.

موضوعات مورد نقل برقی عبارتند از: امام مهدی عجل الله تعالی فرجه به عنوان امام دوازدهم (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۶۰ و ۲۶۹) علل غیبت (همان: ج ۲، ۴۸۱)، نزول حضرت عیسی (همان: ج ۱، ۲۸۴) اصل آموزه دجال (برقی، ۱۳۷۱: ج ۱، ۹۰) تشبیه فضیلت معرفت به امام به حضور در خیمه قائم (همان: ج ۱، ۱۵۶)، تشبیه فضیلت انتظار امام یا حکومت (هذا الامر) به حضور در خیمه قائم، همراهی با رسول الله و شهادت با قائم و پیامبر خدا (همان: ج ۱، ۱۷۳)، عدالت قائم در ظهور (همان: ج ۱، ۶۱)، اجر و ثواب شهادت یاران (همان: ج ۱، ۱۷۳)، احکام فقهی عصر ظهور مانند زانی محصن و مانع زکات (همان: ج ۱، ۶۱ و ۸۷)، تفاوت سیره قائم با دیگر امامان (همان: ج ۲، ۳۲۰).

پرداختن به آموزه دجال آن هم به طور کلی به دور از بیان جزئیات توسط این محدث

گزارش شده است. بعد از وی کلینی و صدوق با تفصیل بیشتر آن را با مسئله مهدویت مرتبط دانسته‌اند.

میراث وی علاوه بر آن که در محاسن موجود است، کلینی و صدوق بخش دیگری از روایات وی را ثبت کرده‌اند.

۶. احمد بن اسحاق

آخرین محدث مشهور در این گروه احمد بن اسحاق قمی است. وی بزرگ قمی‌ها و از اصحاب ویژه امام عسکری علیه السلام است. او از جمله افرادی بوده که امام عصر علیه السلام را روایت کرد (طوسی، بی تا: ۳۹۱). با توجه به شهرت وی در اسناد کمتری از روایات مهدوی قرار دارد. تفاوت شایانی که با دیگران در این روایات دارد نقل مستقیم وی از امام عسکری علیه السلام و امام عصر علیه السلام است. از او چهار روایت مهدوی، یک روایت از امام عسکری علیه السلام، یک روایت در قالب توقیع از امام عصر علیه السلام، دو روایت از بکر بن محمد و سعدان بن مسلم ثبت شده است. سعدان بن مسلم توثیق یا تضعیف نشده است (همان: ۱۹۲).

محتوای روایات، داستان ملاقات وی با امام عسکری علیه السلام است که به نام، کنیه، علل غیبت و اهداف حکومت مهدوی اشاره دارد (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۸۵). همچنین توقیع امام عصر علیه السلام درباره ادعاهای جعفر، توصیف امام و قیام حضرت ذکر شده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۲۸۷-۲۹۰). یاران حضرت، میراث بری امام از اولیاء و ظهور در حالت جوانی از دیگر موضوعات منقول این راوی است (حمیری، ۱۴۱۳: ۴۴؛ ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۲۰).

روایات وی توسط سعد بن عبدالله و عبدالله بن جعفر حمیری، حسین بن محمد بن عامر در طبقه بعد ثبت شده است.

طبقه دوم

این طبقه که در ترتیب اسانید در طبقه هشتم قرار دارد. در این طبقه افراد شاخصی وجود دارند که تمامی آنان ساکن قم بوده‌اند و از مشایخ قمی و غیرقمی بهره برده‌اند که به معروف‌ترین آنان اشاره می‌شود:

۱. سعد بن عبدالله اشعری

یکی از پرکارترین محدثان قم سعد بن عبدالله اشعری است. وی مورد تمجید دانشمندان علم رجال قرار گرفته و با تعبیری مانند «شیخ هذه الطائفة و فقیهها و وجهها» توثیق شده است. ملاقات وی با امام عسکری علیه السلام از افتخارات وی به شمار می‌رود (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۷۸).

با بررسی شکل گرفته در موضوع مهدویت، برای وی قریب به ۶۹ روایت و گزارش ذکر شده است. بیشتر روایات مهدوی وی از محدثان زیر است:

علی بن محمد رازی (۱۰ روایت)، یعقوب بن یزید (۵ روایت) محمد بن حسین بن ابی خطاب (۴ روایت)، محمد بن صالح (۴ روایت)، محمد بن عیسی بن عبید (۲ روایت)، موسی بن جعفر بن وهب (۲ روایت)، ابوالقاسم بن ابی حلیس (۲ روایت)، حسن بن موسی بن خشاب، احمد بن حسین بن عمر، ایوب بن نوح، معلی بن محمد بصری، عبدالله بن محمد بن خالد طلیالی، محمد بن عبد الحمید، موسی بن عمر بن یزید، حسن بن علی زیتونی، حسن بن عیسی بن محمد، محمد بن عبدالله بن ابی غانم، ابوجعفر محمد بن احمد علوی، اسحاق بن یعقوب، احمد بن ابراهیم (ابی حامد مراغی)، علی بن محمد شمشاطی (العدوی)، محمد بن هارون، علی بن محمد اسحاق اشعری، ابوجعفر مروزی، ابوعلی متیلی، ابوالحسن جعفر بن احمد، ابوعبدالله حسین بن اسماعیل کندی، جعفر بن محمد مالک، محمد بن عیسی بن عمر، حسن بن علی کوفی (حسن بن علی بن عبدالله بن مغیره)، احمد بن محمد عاصمی، داود (بن قاسم) جعفری (هر کدام ۱ روایت). افزون بر آن ۱۵ توقیع از طریق این روای از افرادی با واژه کتب و امثال آن نقل شده است.

برخی از روایان وی مانند محمد بن صالح (طوسی، ۱۳۸۱: ۴۰۲)، محمد بن هارون (همان: ۴۳۸)، احمد بن ابراهیم مراغی (همان: ۳۹۷)، حسین بن عیسی علوی (نمازی، ۱۴۱۱: ج ۳، ۱۷۸)، حسن بن علی زیتونی (نجاشی، ۱۴۰۷: ۶۲)، موسی بن جعفر بن وهب بغدادی (همان: ۴۰۶) موسی بن عمر (همان: ۴۰۵)، موسی بن عمر بن یزید (همان: ۴۰۵)، ابوالقاسم بن ابی حلیس (تستری، ۱۴۱۰: ج ۱۱، ۴۶۸)، توثیق ندارند. هارون بن موسی،^۱ علی بن محمد اسحاق اشعری، ابوجعفر مروزی، محمد بن عبدالله بن ابی غانم، محمد بن احمد علوی، اسحاق بن یعقوب، علی بن محمد اسحاق اشعری، ابوعلی متیلی، ابوالحسن جعفر بن احمد، مجهول شناخته شده اند. در توثیق محمد بن عیسی بن عبید (نجاشی، ۳۳۴: طوسی، بی تا: ۴۰۲) و داود بن قاسم جعفری اختلاف است (نجاشی، ۱۴۰۷: ق ۱۵۶؛ کشی، ۱۳۴۸: ۵۷۱).

تنوع اساتید وی در مناطق مختلف مانند علان کلینی در ری، محمد بن عیسی العبید در بغداد، جعفر بن محمد فزاری در کوفه نشان از اهتمام ویژه سعد بن عبدالله در نقل میراث حدیثی پیشینیان دارد. سعد بن عبدالله با آن که روایات فقهی فراوانی از احمد بن محمد بن

۱. وی غیر از هارون بن موسی تلعبیری است.

عیسی نقل کرده است، اما هیچ روایت مهدوی از استاد خود نقل نکرده است.

موضوعات مورد توجه وی شامل موارد ذیل است: ائمه اثنا عشر (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۸۹؛ ج ۲، ۳۳۴)، تبار امام (همان: ج ۲، ۳۵۹ و ۳۸۱)، نهی تسمیه (همان: ج ۲، ۳۸۱)، شک در تولد (همان: ج ۲، ۳۶۰ و ...)، خفای ولادت (همان: ج ۱، ۱۵۲ و ...)، ملاقات‌کنندگان با امام (همان: ج ۲، ۳۸۱ و ...)، اوصاف امام (همان: ج ۱، ۳۰۳)، شمایل (طوسی، ۱۴۱۱: ۴۷۰)، توقیعات امام (همان: ج ۲، ۴۸۵ و ...)، عدم انکار امام (همان: ج ۲، ۴۰۹)، غیبت و علت غیبت (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۴۱ و ...)، وظایف منتظران (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۵۹)، یاران حضرت (صدوق، ۱۳۶۲: ج ۲، ۴۲۴)، اهمیت ظهور (همان: ج ۱، ۱۰۸)، اهداف امام مهدی (صدوق، ۱۴۱۳: ج ۲، ۵۲۵)، سیره حضرت در دوران ظهور (صدوق، ۱۳۸۵: ج ۲، ۴۱۰) از نقاط متمایز وی با دیگران نقل فراوان توقیعات است. در یک نگاه کلی محتوای آنان عمدتاً پاسخ به سوالات فردی و شخصی پیروان است. درست به خاطر شخصی بودن توقیعات سطح موضوعی آن تنزل یافته و در سطح مسائل شخصی پیروان باقی مانده است به گونه‌ای که به ندرت مسائل اعتقادی و معارف دینی دیده می‌شود.

میراث وی در طبقات بعدی توسط علی بن حسین بابویه و محمد بن حسن بن ولید نقل شده است. کلینی با این‌که توجه ویژه‌ای به نقل از اشعریونی مانند احمد بن محمد بن عیسی سپس محمد بن یحیی دارد اما از سعد بن عبدالله اندک روایاتی به واسطه «عده من اصحابنا» نقل کرده که به نظر می‌رسد این دو محدث خطوط فکری متفاوتی داشته‌اند. شاهد آن‌که کلینی روایات فروانی را از علی بن ابراهیم نقل کرده است؛ نقطه مقابل آن کتاب انتقادی سعد بن عبدالله درباره این راوی با عنوان «کتاب الرد علی بن ابراهیم بن هاشم فی معنی هشام و یونس» است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۷۸).

۲. محمد بن یحیی

وی از بزرگان امامیه و مورد توثیق دانشمندان رجال قرار گرفته است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۵۳). در موضوع مهدویت از محمد بن یحیی قریب به ۶۳ روایت گزارش شده است. مشایخ وی عبارتند از: احمد بن محمد بن عیسی (۱۸ روایت)، جعفر بن محمد بن مالک (۹ روایت)، محمد بن حسین بن ابی خطاب (۸ روایت)، عده من اصحابنا در کافی (۴) محمد بن احمد بن یحیی بن عمران (۳ روایت)، سعد بن عبدالله (۲) حسن بن علی نیشابوری (۲ روایت)، محمد بن شاذان (۳ روایت)، سلمه بن خطاب (۳ روایت)، عبدالله بن جعفر حمیری (۲

روایت)، حسین بن رزق الله (۲ روایت)، حسن بن علی کوفی، ابوعلی خیزرانی، عبیدالله بن محمد بن عیسی، اسحاق بن ریحاح (روح بصری، محمد بن عیسی بن عبید، محمد بن عبد الجبار، ابراهیم بن هاشم (هر کدام ۱ روایت).

برخی از این راویان مانند سلمه بن خطاب در آثار رجالی ضعیف دانسته شده‌اند. (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۸۷) برخی دیگر مانند، حسین بن علی نیشابوری، حسین بن رزق الله، ابوعلی خیزرانی، اسحاق بن ریحاح بصری (نمازی، ۱۴۱۱: ج ۱، ۵۶۳) ناشناخته‌اند.

با آن که اطلاعات رجالی درباره او اندک است؛ به گونه‌ای که از مسافرت یا عدم مسافرت وی به مدارس حدیثی دیگر گزارشی در دست نیست. اما با توجه به سنخ مشایخ وی به این نتیجه می‌رسیم او با مدارس کوفه و بغداد مرتبط بوده است. نقل روایات جعفر بن محمد بن مالک و محمد بن عیسی عبید به عنوان نماینده‌گان کوفه و بغداد گواه بر این نکته است.

روایات منقول وی عبارتند از: احادیث دوازده امام، (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۵۳۲) خفا و تولد حضرت، (همان: ج ۱، ۳۳۱، ۳۳۲) لقب، (همان: ج ۱، ۴۱۱) اوصاف امام مهدی، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۳۱۸) مادر حضرت، (همان: ج ۲، ۳۸۲) ویژگی امام، (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۴۵۰) شیوه معرفی امام، (همان: ج ۱، ۵۳۶) غیبت و علل آن، (همان: ج ۱، ۳۳۵، ۷۴: ج ۱، ۳۳۷) انتظار، (همان: ج ۲، ۲۲۲) ملاقات امام، (همان: ج ۱، ۳۳۲) سکونت امام، (همان: ج ۱، ۳۴۰) تعیین زمان ظهور، (همان: ج ۱، ۳۶۸) یاران حضرت، (همان: ج ۱، ۳۷۰، ج ۲، ۲۲۲، ج ۳، ۱۳۱) غربال و فتنه‌ها، (همان: ج ۱، ۳۳۶، ج ۱، ۳۷۰) نشانه‌ها، (همان: ج ۸، ۲۲۴، ج ۸، ۲۷۴) دجال، (همان: ج ۵، ۲۶۰) میراث بری از اولیا، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۷۴) سیره مهدوی، (کلینی، ۱۳۹۵: ج ۱، ۴۰۷، ج ۱، ۴۰۸، ج ۵، ۱۳۲) و برخی از توقیعات. (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۵۰۹، ج ۲، ۳۴۷) به نظر می‌رسد رویکرد وی در نقل روایات مهدوی متناسب با آن دوران، در جهت تثبیت مسئله وجود، اثبات امام و در ادامه غیبت آن حضرت شکل گرفته و به گونه‌ای می‌توان گفت میراث وی کامل تراز دیگر راویان است.

بیشترین آثار وی توسط فرزندش احمد بن محمد و محمد بن یعقوب کلینی به دوران بعد انتقال داده شده است.

۳. علی بن ابراهیم

علی بن ابراهیم (م بعد ۳۰۷ ق) صاحب تفسیر قمی^۱ مورد ستایش دانشمندان رجال

۱. در انتساب این تفسیر به این محدث اختلاف وجود دارد. (شبهیری زنجانی، محمد جواد، مدخل تفسیری مأثور از علی بن

قرارگرفته است. (نجاشی، ۲۶۰) روایات ۵۲ گانه وی از مشایخ زیر گزارش شده است:

ابراهیم بن هاشم (۴۴ روایت)، عبدالله بن احمد موصلی (۲ روایت)، محمد بن حسین بن ابی خطاب، حسن بن موسی بن خشاب، صالح بن سندی، محمد بن علی کوفی، اسماعیل بن محمد مکی، محمد بن عیسی (هر کدام یک روایت) نقل کرده است. صالح بن سندی توثیق ندارد (طوسی، ۱۳۸۱: ۴۲۸) و اسماعیل بن محمد مکی ناشناس است.

موضوعات منقول وی عبارتند از: نص بر امامت امام دوازدهم، (قمی، ۱۳۶۷: ج ۲، ۴۵) ترغیب به انتظار فرج، (همان: ج ۲، ۸۵) انتقام خون امام حسین، (همان: ج ۲، ۸۵) ندای آسمانی، (همان: ج ۲، ۱۱۸) لقب مضطر، (همان: ج ۲، ۱۲۹) سپاه سفیانی، (همان: ج ۲، ۲۰۵) یاران حضرت، (همان) جبرئیل اولین بیعت‌کننده، (همان: ج ۲، ۲۰۴) نزول عیسی و اقتدای ایشان به امام در نماز، (همان: ج ۱، ۱۵۸)، تبار امام، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۸۲) شک در ولادت (کلینی، ۱۳۹۵: ج ۱، ۳۳۷) ویژگی‌های امام، (همان: ج ۱، ۴۸۱) معرفت به امام، (همان: ج ۱، ۳۳۷) علل غیبت، (همان: ج ۱، ۳۳۷) آموزه انتظار، (همان: ج ۱، ۳۷۱) اهداف امام مهدی، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۸۲) اشاره دارد. نوع روایات وی هم مانند سایر راویان می‌باشد.

درخور توجه است علی بن ابراهیم در تفسیر خود به روایاتی اشاره دارد که تا قرن دهم هم‌زمان با دوران رونق تفاسیر روایی (قمی مشهدی، ج ۹، ۱۰۲؛ حرانی، ۱۳۷۴: ج ۳، ۲۲) در هیچ منبعی این روایات گزارش نشده است. این در حالی است که در تفسیر آیات مهدوی روایاتی با اسناد علی بن ابراهیم ذکر شده که در این تفسیر وجود ندارد. نمونه‌هایی از آن را می‌توان در الکافی، (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۸، ۳۱۳) الغیبه نعمانی، (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۸۰) کمال‌الدین صدوق (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۶۸) جستجو کرد.

بخشی از میراث وی در تفسیر منسوب به او به طور مستقل ذکر شده و در ادامه در منابعی مانند در الکافی و کمال‌الدین نقل شده است.

۴. محمد بن حسن صفار

محمد بن حسن صفار مورد ستایش شایان بزرگان علم رجال قرار گرفته است. (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۵۴) از وی ۴۲ روایت مهدوی گزارش شده است؛ آواز محدثان زیر نقل روایت دارد:

ابراهیم بن هاشم قمی، دانش‌نامه جهان اسلام؛ مددی، احمد، پژوهشی پیرامون تفسیر قمی، کیهان اندیشه

یعقوب بن یزید (۶ روایت)، محمد بن حسین بن ابی خطاب (۴ روایت)، ابراهیم بن هاشم (۳ روایت)، عباس بن معروف (۳ روایت)، محمد بن عیسی (۲ روایت)، احمد بن محمد عیسی (۲ روایت) عبدالله بن محمد بن خالد طایلسی (۲)، حمزه بن یعلی، احمد بن حسن بن علی بن فضال، سلمه بن خطاب، عبدالله بن جعفر حمیری، ابوطالب بن عبدالله بن صلت قمی، حسن بن علی بن زیتونی، محمد بن خالد طایلسی، حسن بن احمد بن محمد بن سلمه، محمد بن هارون، عبدالله بن عامر، حسن بن علی بن مغیره، احمد بن خالد برقی، احمد بن حسین بن سعید، عبدالله بن محمد بن عیسی. در بین اسناد او احمد بن محمد با نقل ۶ روایت وجود دارد که بین عیسی یا خالد برقی مشترک است.

برخی از مشایخ وی مانند سلمه بن خطاب (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۸۸) حسن بن علی زیتونی، (همان: ۶۲) عباد بن سلیمان، (همان: ۲۹۳) احمد بن حسین بن سعید، (همان: ۷۸) عبدالله بن محمد بن عیسی (کشی، ۵۱۲) توثیق ندارند. حسن بن احمد بن محمد بن سلمه ناشناس است. احمد بن حسن بن علی بن فضال با وجود فطحی بودن توثیق دارد. (نجاشی، ۱۴۰۷: ۸۱)

محتوای روایات وی عبارتند از: حدیث اثنا عشر، (صفار، ۱۴۰۴: ج ۱، ۳۱۹) تبار امام، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۶۳)، اصل قیام قائم، (صفار، ۱۴۰۴: ج ۱، ۷۸) نصرت دین و انتقام از دشمنان (همان: ج ۱، ۷۱) سیره قائم، (خونریزی و کشتن دشمنان دین خدا، (همان: ج ۱، ۱۵۳؛ ج ۱، ۱۵۵) عدم نیاز به شاهد در قضاوت، (همان: ج ۱، ۲۵۹) حکمرانی و سخن گفتن براساس قرآن در ظهور، (همان: ج ۱، ۲۱) عمل به کلمات امام علی، (همان: ج ۱، ۱۶۲) همراه داشتن میرات انبیا و اوصیا مانند زره پیامبر، (همان: ج ۱، ۱۷۵) سنگ حضرت موسی علیه السلام (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۴۹) و مصحف امام علی علیه السلام. اصل خروج دجال، (صفار، ۱۴۰۴: ج ۱، ۲۹۷) فتنه علیه قائم در دستکزه، (همان: ج ۱، ۳۳۶) برخورد با کفار، (همان: ج ۱، ۳۵۶) تفویض امور به دست قائم، (همان: ج ۱، ۳۸۶) عوالم مختلف برای ائمه و قائم، (همان: ج ۱، ۴۰۵) ذخیره ابر تندرو برای قائم، (همان: ج ۱، ۴۰۹) علم امام به صالح و طالح، (همان: ج ۲، ۶۷۱) حضور ملائکه چند هزار نفری در رکاب امام، (همان: ج ۲، ۶۷۲) همراهی جبرئیل و بیعت او با امام، (همان: ج ۲، ۶۷۱) قدرت یاران در عصر ظهور، (صدوق، ۱۳۶۲: ج ۲، ۵۴۱) میراث بری از اولیا، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۷۲) اهداف امام در عصر ظهور. (همان: ج ۱، ۲۶۳) همان طور که از محتوای روایات هویدا است بیشتر مضامین در یک مفهوم به دوران ظهور و پس از آن با هدف ترسیم مقام والای امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه شکل گرفته است. رویکرد وی بر نقل

علم ائمه، فضائل و مناقب اهل بیت، مباحث فرابشری و مستبعد تمرکز دارد. وی با استناد به حدیثی در دوران حیات امام صادق علیه السلام به مردمی اشاره دارد که در شهری پشت دریا زندگی می‌کنند، هرگز خدا را معصیت نکرده‌اند و شیطان را نمی‌شناسند، آنان می‌پرسند قائم ما کی ظهور خواهد کرد عمر هر کدام هزار سال است. آنان در دوران قائم حضور دارند و آن چنان قدرت دارند که آهن در آنان تاثیری ندارد و در جنگ‌ها امام را همراهی خواهند کرد. (همان: ج ۱، ۴۹۰)

جالب آن که برخی از روایات صفار تا دوران علامه مجلسی در هیچ منبعی نقل نگردیده است. در این بین می‌توان به روایات کشتار شدید، عمل به نوشته‌های امام علی در دوران قائم، خروج علیه قائم در منطقه دستکوه، یاران ویژه با قدرت و عمر طولانی اشاره کرد. (همان: ج ۱، ۱۵۵، ۱۶۲، ۳۳۶ و ۴۹۰)

۵. عبدالله بن جعفر حمیری

وی مؤلف کتاب قرب الاسناد است که مورد توثیق و ستایش دانشمندان علم رجال قرار گرفته است. (طوسی، ۱۳۸۱: ۴۰۰؛ همان: بی تا: ۲۹۴)

از این محدث ۳۳ روایت نقل شده است: محمد بن عثمان (۶ روایت)، محمد بن عیسی (۴ روایت)، یعقوب بن یزید (۴ روایت)، محمد بن عبد الحمید (۳ روایت)، محمد بن حسین ابی خطاب (۳ روایت)، احمد بن هلال (۲ روایت)، عبدالله بن میمون، هارون بن مسلم، حسن بن ظریف، علی بن محمد بن سالم، حسن بن محبوب، ایوب بن نوح، محمد بن احمد علوی، ابراهیم بن مهزیار، محمد بن صالح همدانی، محمد بن جعفر اسدی کوفی، جعفر بن محمد کوفی (هر کدام یک روایت).

در میان این محدثان احمد بن هلال ضعیف و غالی شناخته شده است اما روایات وی برای دوران قبل از انحراف بوده است که می‌توان آنان را پذیرفت. (کامیاب، ۱۳۹۳: ۱۵۴) ابراهیم بن مهزیار و عبد الصمد بن محمد (بن عبیدالله اشعری قمی)، علی بن محمد بن سالم و محمد بن احمد علوی ناشناس‌اند.

موضوعات مورد توجه این محدث شامل موارد زیر است: احادیث اثنا عشر، (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۵۲۷؛ نعمانی، ۱۳۹۷: ۶۷، ۹۶) لقب، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۴۰۷) ملاقات، (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۲۲-۳۲۳) شمایل، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۴۴۵) توقیع، (همان: ج ۲، ۴۸۳، ۲، ۵۱۰ و...) فتنه‌های دوران غیبت، (نعمانی، ۱۳۷۹: ۱۸۰) وظایف منتظران، (صدوق، ۱۳۹۵:

ج ۲، ۳۵۰) علایم ظهور، (نعمانی، ۱۳۷۹: ۲۵۰) سنت‌های انبیای پیشین، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۱۵۲)، اهداف امام، (صدوق، ۱۴۱۳: ج ۲، ۵۲۵) سیره مبارزاتی، (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۳۳۴) نهی تسمیه، (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۲۹-۳۳۰) امام مهدی اشرف مخلوقات، ظهور در جوانی، سوال از زمان فرج و قائمیت امام رضا، امر ظهور به مشیت الاهی، خسف بیدا، خروج قائم با سفیانی، از بین رفتن قطایع در هنگام قیام قائم، ظهور در رجب چهارم، صبر پیشه کردن و انتظار فرج، نزدیکی فرج آل محمد، کشتار فراوان. (حمیری، ۱۴۱۳: ۲۵، ۴۴، ۳۷۲، ۳۸۱، ۱۲۳، ۳۷۴، ۳۹۱، ۳۸۴)

این موضوعات متنوع به نظر می‌رسد اما وی با آن که دوران پایانی عمر خود به عراق مسافرت کرد و با بغدادی‌ها مراداتی داشته است، توجه‌ای ویژه به نقل ملاقات و توقیعات دارد (نجاشی، ۱۴۰۷: ۲۱۹) اما همه احادیث وی مورد توجه قمی‌ها نبوده است. این احتمال وجود دارد که وی بعد از عزیمت به کوفه در همان جا از دنیا رفته باشد و این سنخ موضوعات به قم نرسیده باشد.

نکته دیگر آن که روایات قرب الاسناد در دوران حمیری و پس از آن تا عصر مجلسی مورد توجه نبوده است. برخی از پژوهش‌گران با ذکر قرائنی احتمال داده‌اند نسخه حمیری یک نسخه ابتدایی بوده است و وی در صدد تکمیل و پالایش آن بوده است از این رو در اختیار محدثان هم عصر و بعدی قرار نگرفته است.^۱ برخی از روایات وی مانند سفیانی، خسف بیدا، انتظار فرج، جوان بودن حضرت در دوران ظهور، در منابع متعدد شیعی ذکر شده است. اما برخی دیگر، از منفردات حمیری است که در پذیرش آنها باید با بررسی‌های فقه الحدیثی مورد ارزیابی قرار گیرد. به عنوان نمونه روایت امام رضا از نزدیکی امر فرج و سال‌هایی که در آن معین شده است (حمیری، ۱۴۱۳: ۳۷۲) قابل توجیه و تفسیر است. احتمالاً فرج همان گشایش در امور شیعیان در آن سال‌ها مراد است.

میراث وی در قرب الاسناد، الکافی و کمال الدین به دوران بعد منتقل شده است.

۶. حسین بن محمد بن عامر

وی از دانشمندان مورد اعتماد مدرسه قم است و کتابی با نام «النوادر» از او دانسته شده است. (نجاشی، ۱۴۰۷: ق ۶۶) وی در اسناد ۱۹ روایت مهدوی قرار دارد که روایات خود را از

۱. حسن انصاری، مقاله ماهیت متن کنونی کتاب قرب الاسناد، بررسی‌های تاریخی به آدرس <http://ansari.kateban.com/print/2161>

چهار محدث اخذ کرده است: معلى بن محمد (۱۰ روایت)، جعفر بن محمد مالک (۵ روایت)، عبدالله بن عامر (۳ روایت) احمد بن اسحاق (۱ روایت). ابوالحسن معلى بن محمد بصرى از محدثان پرآوازه بصره است على رغم آن که در بين رجاليون او را مضطرب الحديث دانسته‌اند اما به کتاب‌هاى وی اعتماد داشته‌اند. (نجاشى، ۱۴۰۷: ۴۱۸)

جعفر بن محمد بن مالک اصالتاً کوفى تبار بوده و در منابع رجالى به اتهام نقل برخى روايات عجيب ضعيف شمرده شده است. (طوسى، ۱۳۸۱: ۴۱۸)

موضوعات روايى وی شامل موارد زیر است: توقيعی از امام عسکرى، (کلینى، ۱۴۰۷: ج ۱، ۵۲۴) تبار امام، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۸۰) ویژگی‌هاى امام مانند سکینه و وقار، (صفار، ۱۴۰۴: ج ۱، ۴۸۱) دستاوردهاى ظهور، (کلینى، ۱۴۰۷: ج ۱، ۲۵) فتنه‌ها، (همان: ج ۱، ۳۳۵) انتظار، وظایف منتظران، (همان: ج ۱، ۳۳۵) دوران غیبت، (همان: ج ۱، ۳۳۹) شیوه معرفى امام، (همان: ج ۱، ۳۴۲) خفا ولادت، (همان) نهى از تعیین وقت، (همان: ج ۱، ۳۶۸) یاران، (همان: ج ۱، ۳۷۰) تولد، (همان: ج ۱، ۵۱۴) نزول عیسی، (همان: ج ۱، ۲۸۰) میراث برى امام از اولیای الهى، (همان: ج ۶، ۴۵۶) اهداف مهدوى، (همان: ج ۱، ۲۸۰) سیره عملى. (همان: ج ۱، ۴۸۱)

شیخ طوسى معتقد است که وی میراث دار عموى خود عبدالله بن عامر است، (طوسى، ۱۳۸۱: ۴۲۴) اما کلینى هیچ روایت مهدوى از این طریق برای او ثبت نکرده است. در دوران بعدى شیخ صدوق به واسطه حسین بن محمد از عبدالله بن عامر چند روایت ذکر کرده است. از نکات جالب دیگر این که، حسین بن محمد اولین راوى قمى است که به گزارش سال تولد امام در ۲۵۶ ق اشاره دارد. کلینى روایات او را در الکافى بازتاب داده است.

۷. احمد بن ادريس

احمد بن ادريس از فقیه‌هاى برجسته قم و کثیر الحديث دانسته شده است. (نجاشى، ۱۴۰۷: ۹۲)

در سلسله اسناد حدیثی ۱۸ روایت مهدوى نام وی ذکر شده است. وی از افرادی مانند احمد بن محمد بن عیسی (۳ روایت)، حسن بن على کوفى (۳ روایت)، محمد بن حسان (۲ روایت)، محمد بن عبد الجبار (۲ روایت)، محمد بن احمد بن یحیی بن عمران (۲ روایت)، على بن ریان بن صلت، سهل بن زیاد، جعفر بن محمد بن مالک، ایوب بن نوح، محمد بن حسین یزید، محمد بن اسماعیل (هر کدام یک روایت).

محمد بن حسان رازی ضعیف دانسته شده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۳۸). در بین راویان نسبت به محمد بن حسین بن یزید و محمد بن اسماعیل شناختی به دست نیامد. از وی روایاتی مانند سایر راویان قم در موضوعاتی مانند: احادیث دوازده گانه، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۳۳۵) تبار امام، (همان: ج ۱، ۲۵۰) غیبت، (همان: ج ۱، ۳۴۰) تولد امام، (همان: ج ۲، ۴۲۴) مادر حضرت، (همان) فتنه ها، (همان: ج ۱، ۳۰۲) دجال، (همان: ج ۱، ۲۵۰) روز ظهور، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۵۴) قطعی بودن ظهور، (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۸، ۳۸۱) نزول عیسی، (همان) اهداف مهدوی، (همان: ۲۴۱) به جای مانده است. میراث وی توسط کلینی در کافی و صدوق به واسطه فرزندش حسین بن احمد گزارش شده است.

۸. محمد بن ابی القاسم ماجیلویه

محمد بن ابوالقاسم ماجیلویه ثقه و ادیب شناخته شده است. (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۵۳) وی در اسناد ۸ روایت مهدوی وجود دارد و از راویانی مانند محمد بن علی کوفی (۴ روایت) و احمد بن علی بن برقی (۴ روایت) نقل کرده است. همان طور که گذشت محمد بن علی کوفی ضعیف دانسته شد. موضوع روایات وی درباره ی تبار امام مهدی، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۵) نشانه های ظهور، (همان: ج ۲، ۶۵۱-۶۵۲) نزول عیسی، (صدوق، ۱۳۷۶: ۲۱۸) یاران حضرت (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۷۴) و اهداف حکومت مهدوی (همان: ج ۱، ۲۵۶) است. میراث مهدوی وی توسط برادرزاده او محمد بن علی ماجیلویه به شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) رسید است.

طبقه سوم

این طبقه که به عنوان طبقه نهم ترتیب اسانید الکافی معرفی شده است بیشتر وام دار طبقات قبل بوده اند. عمده فعالیت آنان تثبیت، حفظ و ترویج میراث گذشتگان است. در این طبقه از لحاظ راویان و موضوعات آن همان افراد و موضوعات قبل مد نظر خواهد بود. شاخص ترین آنها افراد زیر می باشند:

۱. محمد بن یعقوب کلینی

از وی به عنوان دانشمندی جلیل القدر، ثقه و عالم به اخبار یاد کرده اند. (طوسی، بی تا: ۳۹۳؛ همان: ۱۳۸۱: ۴۳۹) بزرگ ترین میراث وی کتاب *الکافی* است. در مجموع هشت جلد

الکافی با حذف روایات تکراری ۱۶۰ روایت مهدوی وجود دارد که از آن، ۹۹ روایت از قمی‌ها و ۶۱ روایت از غیر قمی‌ها و عمدتاً از اهل ری نقل شده است.

با ملاحظه فهرست اسناد کافی، نشان از آن دارد که مرحوم کلینی روایات مهدوی را از مشایخ معروف خود، محمد بن یحیی (۴۶ روایت)، علی بن ابراهیم (۲۵ روایت)، حسین بن محمد بن عامر (۱۷ روایت) و احمد بن ادریس (۵ روایت) نقل کرده‌اند. در ۴ سند مهدوی عده من اصحابنا عن احمد بن محمد وجود دارد که این عده معلوم نیست از احمد بن محمد بن خالد یا احمد بن محمد بن عیسی روایت خود را گزارش داده‌اند. قدر مشترک در آنها وجود محمد بن یحیی است. همچنین عده من اصحابنا عن سعد بن عبدالله در دو سند قرار دارند که آن عده‌ای که از سعد بن عبدالله نقل کرده‌اند مشخص نیستند؛ اما آیت‌الله بروجردی در ترتیب اسانید الکافی یکی از آنان را محمد بن یحیی می‌داند (بروجردی، ۱۳۸۵: ج ۱، ۳۵۷). هر دو این عده را در شمارش روایات محمد یحیی به حساب آمدند. محمد بن یحیی بر خلاف خط کلی کتاب الکافی که بعد از علی بن ابراهیم در رتبه دوم مجموع روایی کلینی قرار دارد؛ در نقل روایت مهدوی با تفاوت قابل توجه‌ای بیشترین روایات را نقل کرده است.

کلینی در کتاب خود روایات مهدوی را به سه شکل تنظیم کرده است. بخش اول روایاتی است که درباره تمامی ائمه صادر گردیده است که در ضمن آن به مسئله مهدویت اشاره دارد. این روایات در ابواب «ما جاء في الاثني عشر والنص عليهم» (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۵۲۵) قرار دارد.

بخش دوم روایات که عمده روایات مهدوی را در بر دارد در ابواب مهدوی کتاب «الحجه» قرار گرفته است، مانند: اشاره و نص الی صاحب الدار، (همان: ج ۱، ۳۲۸) فی تسمیه من راه، (همان: ج ۱، ۳۲۹) نهی عن الاسم، (همان: ج ۱، ۳۳۲) نادر فی حال الغیبه، (همان: ج ۱، ۳۳۳) الغیبه، (همان: ج ۱، ۳۳۵) کراهیه التوقیت، (همان: ج ۱، ۳۶۸) التمحیص و الامتحان، (همان: ج ۱، ۳۶۹) من عرف امامه لم یضره تقدم هذا الامر و تاخر، (همان: ج ۱، ۳۷۱) مولد الصاحب. (همان: ج ۱، ۵۱۴) همان طور که از اسم آنان مشخص است روایات تولد، ملاقات با امام، نهی از تسمیه، غیبت و انواع آن، دوران غیبت، چالش‌های آن دوران، انتظار، نهی از تعیین زمان ظهور در این دسته از ابواب قرار دارند. بیشترین سهم در این ابواب به باب «الغیبه» و روایات مرتبط با غیبت اختصاص دارد.

اما سایر روایات در ابواب مختلف فقهی و غیره به صورت پراکنده نقل گردیده است. این ابواب شامل موارد ذیل است: کتاب العقل و الجهل عقل و جهل، (همان: ج ۱، ۱۰) مانند «أن

الأرض كلها للإمام»، (همان: ج ۱، ۴۰۷) سيرة الإمام في نفسه، (همان: ج ۱، ۴۱۱) باب فيه نكت و تنف من التنزيل في الولاية، (همان: ج ۱، ۴۱۲) أن الأئمة لم يفعلوا شيئاً ولا يفعلون إلا بعهد من الله عز و جل و أمر منه لا يتجاوزونه، (همان: ج ۱، ۲۷۹) دعائم الاسلام، (همان: ج ۲، ۱۸) التقيه، (همان: ج ۲، ۲۲۰) الكتمان، (همان: ج ۲، ۲۲۲) فضل القرآن، (همان: ج ۲، ۶۲۰) ما يعاين المومن و الكافر، (همان: ج ۳، ۱۳۱) الادب المصدق، (همان: ج ۳، ۵۳۶) بنا المساجد، (همان: ج ۳، ۳۶۸) من جعل على نفسه صوما معلوما و من نذر أن يصوم في شكر، (همان: ج ۴، ۱۴۱) اذا الامانه نذر صوم، (همان: ج ۵، ۱۳۲) باب شراء أرض الخراج من السلطان و أهلها كارهون، (همان: ج ۵، ۲۸۳) باب من كره مناكحته من الأكراد و السودان و غيرهم، (همان: ج ۵، ۳۵۲) حديث موسى، (همان: ج ۸، ۵۱) حديث قوم صالح، (همان: ج ۸، ۲۰۸) حديث يأجوج و مأجوج، (همان: ج ۸، ۲۲۴) حديث القباب، (همان: ج ۸، ۲۴۱) حديث نوح يوم القيامة، (همان: ج ۸، ۲۷۳) حديث الفقهاء و العلماء. (همان: ج ۸، ۳۱۰) موضوعات اين ابواب در ارتباط با انتظار، تقيه، نهی قیام، یاران امام مهدی، نشانه‌های ظهور، اهداف حکومت امام، سیره فقهی، اقتصادی، حکومتی امام در عصر ظهور و دستاوردهای عصر ظهور بیان شده است. با توجه به فراوانی روایات مهدوی، گستره موضوعات الکافی متنوع به نظر می‌رسد؛ اما اهتمام اصلی کلینی با اشاره به امامت امامان دوازده‌گانه به ویژه امام مهدی، به تفصیل افرادی که امام را ملاقات کرده‌اند، گزارش داده است و در ضمن آن، به برخی از توقیعات صادره می‌پردازد. او به طور ویژه به روایات غیبت، علل غیبت و تعداد آن اشاره دارد و با توجه به عدم تعیین زمان برای ظهور، به روایات تکذیب وقت‌گذاران پرداخته است. همچنین در حوزه معرفت‌افزایی و امیدبخشی به شیعیان به لزوم پاداش شناخت امام می‌پردازد. او با آن که به طور ضمنی تولد و وجود امام را اثبات کرد اما به طور ویژه در باب مولود الصاحب عجل الله تعالی فرجه الشریف به تولد حضرت اشاره دارد. تمامی این احادیث، در مهم‌ترین بخش کتاب خود یعنی اصول کافی قرار داده است.

مباحث دستاوردهای ظهور که حاوی مسائل فقهی و دیگر جنبه‌ها است در بخش‌های فروع قرار گرفته است. از نکات مهم و قابل توجه آن که کلینی روایات نهی از قیام و نشانه‌های ظهور که تعداد آن نسبت به دوران بعدی اندک است به صورت پراکنده در روضه قرار داده است.

۲. علی بن حسین بابویه قمی

وی از محدثان نامور قم بوده که مورد توثیق و تجلیل رجال یون قرار گرفته است (نجاشی،

۱۴۰۷: ۲۶۱). روایات مهدوی وی عمدتاً در کمال‌الدین ثبت شده که شامل ۶۷ روایت است. بیشترین روایات وی از سعد بن عبدالله (۵۷ روایت)، عبدالله بن جعفر حمیری (۵ روایت)، محمد بن ابی القاسم ماجلویه، احمد بن ادريس، حسن بن صفار، محمد بن یحیی، حبیب بن حسین تغلبی، هر کدام یک روایت. نفر آخر مجهول است. (نمازی، ۱۴۱۴: ج ۲، ۲۹۸) موضوعات مورد توجه این راوی شامل موارد زیر است:

نسب امام مهدی، (صدوق: ۱۳۷۶، ۱۳۹) دعای غریق، (همان: ۳۴۸) غیبت امام، (صدوق: ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۴۸) وظایف عصر غیبت، (همان: ج ۲، ۳۵۰) سنت انبیای الهی در قائم، (همان: ج ۱، ۱۵۲) نهی تسمیه، (همان: ج ۲، ۶۴۸) نشانه‌های ظهور. (همان: ج ۲، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱) مهم‌ترین موضوع این محدث نقل گسترده توقیعات سعد بن عبدالله اشعری است (همان: ج ۲، ۴۸۵، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴ و ...) که می‌تواند وجه تمایز این راوی از دیگر راویان هم عصر خود تلقی گردد.

۳. محمد بن حسن بن أحمد بن ولید

وی شیخ قمیین، فقیه و شخصیت برجسته و چهره درخشان آن دیار به حساب می‌آید. برای او تالیفاتی مانند تفسیر قرآن و الجامع ثبت شده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۸۳). روایات ۳۷ گانه وی از محدثان زیر نقل شده است:

محمد بن حسن بن صفار (۱۴ روایت)، سعد بن عبدالله (۱۳ روایت)، محمد بن یحیی (۳ روایت)، عبدالله بن جعفر حمیری (۲ روایت)، حسین بن حسن بن ابان (۲ روایت)، احمد بن ادريس، محمد بن ابی القاسم ماجلویه، محمد بن حسن کرخی (هر کدام یک روایت). حسین بن حسن بن ابان و محمد بن حسن کرخی توثیق ندارند. (طوسی، ۱۳۸۱: ۳۹۹؛ نمازی، ۱۴۱۴: ج ۷، ۴۱)

آنچه از روایات این محدث هویدا است، گوناگونی و تنوع گزارش‌های وی در موضوع مهدویت است. مهم‌ترین موضوع مورد توجه وی عبارتند از:

احادیث اثنا عشر، تبار مهدی، (صدوق: ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۶۳) معرفی قائم، (همان: ج ۲، ۳۳۴) ولادت حضرت، (همان: ج ۲، ۴۲۴ و ۴۳۴) نهی از قیام، (همان: ج ۱، ۳۳۰) غیبت، (همان: ج ۱، ۲۸۹، ۳۰۲، ۳۳۰ و ۳۲۶) وجود سنن انبیا در امام مهدی، (همان: ج ۱، ۱۵۲) افضلیت امام مهدی، (همان: ج ۱، ۲۶۳) وظایف منتظران، (همان: ج ۱، ۳۳۰) پاداش منتظران، (همان: ج ۲، ۳۳۸) دعای غریق، (همان: ج ۲، ۳۴۸) نشانه‌های ظهور، (همان: ج ۲، ۶۴۹، ۶۵۰)

کشتار در عصر ظهور، (همان: ج ۱، ۱۵۲)، عدالت مهدوی، (همان: ج ۱، ۲۶۳) بیعت جبرئیل، (همان: ج ۲، ۶۷۱) یاران امام و ویژگی‌های آنان، (همان: ج ۲، ۶۷۳) خسوف و کسوف غیر طبیعی، (همان: ج ۲، ۶۵۵) قدرت یاران حضرت، (صدوق، ۱۳۶۲: ج ۲، ۵۴۱) دستاوردهای ظهور. (صدوق، ۱۴۱۳: ج ۲، ۵۲۵)

برخی از گزارش‌های وی مانند خسوف و کسوف غیر طبیعی، (صدوق، ۱۲۹۵: ج ۲، ۶۵۵) قدرت عجیب یاران حضرت، (صدوق، ۱۳۶۲: ج ۲، ۵۴۱) از صفار نقل کرده است که معلوم می‌گردد ابن ولید در نقل این سنخ روایات مستبعد، سخت‌گیری لازم را نداشته است.

۴. محمد بن موسی بن متوکل

در منابع رجالی از وی گفتگو نشده است. شیخ طوسی تنها به ذکر روایات او از عبدالله بن جعفر حمیری بسنده کرده‌اند. (طوسی، ۱۳۸۱: ۴۳۷) بعدها علامه حلی او را توثیق کرده است. (حلی، ۱۴۱۱: ۱۴۹) از نقل روایات وی از قمی‌ها، می‌توان حدس زد این راوی از جمله راویان قم بوده است.

روایات مهدوی وی شامل ۱۳ مورد است که از افرادی مانند: عبدالله بن جعفر (۵ روایت)، علی بن حسین سعدآبادی (۳ روایت)، علی بن ابراهیم (۲ روایت)، محمد بن یحیی (۲ روایت)، احمد بن یحیی (۱ روایت) نقل کرده است که نسبت به علی بن حسن سعدآبادی توثیقی وجود ندارد. (طوسی، ۱۳۸۱: ۴۳۳) موضوعات مورد اهتمام وی شامل موارد زیر است: حق بودن قیام قائم، (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱، ۱۷) شک در ولادت، (همان: ج ۱، ۵۱) شک در حیات امام، (همان: ج ۱، ۳۲۶) ذکر اسم امام با نام محمد و معرفی امام مهدی توسط امام عسکری، (همان: ج ۲، ۴۳۱) حضور امام در ایام حج، (همان: ج ۲، ۴۴۰) ملاقات محمد بن عثمان با امام عصر، (همان: ج ۲، ۴۴۰) تشریف ابراهیم مهزیار، (همان: ج ۲، ۴۴۵) خفا ولادت، (همان: ج ۲، ۴۷۹) کسوف قبل از رمضان، (همان: ج ۲، ۶۵۵) مترتب بودن امر ظهور با از بین رفتن دو سوم مردم، (همان: ج ۲، ۶۵۵-۶۵۶) و سیطره اسلام بر سراسر گیتی. (همان: ج ۲، ۶۷۰)

از جمله روایات مورد تامل این راوی ترتب امر ظهور بر موت دو سوم مردم و برخی از تشرفات که در بردارنده تعدد فرزند برای امام عسکری علیه السلام است.

طبقه چهارم

این طبقه براساس مبنای مرحوم بروجردی در طبقه دهم قرار دارند. به طور مثال محقق

بروجردی به افرادی مانند احمد بن محمد بن حسن بن ولید فرزند ابن ولید، محمد بن ابراهیم نعمانی، جعفر بن محمد بن قولویه، محمد بن علی بابویه اشاره دارد. از آن جا که نوشتار تا قبل از روزگار صدوق را مد نظر دارد در این طبقه تنها به محدثان قمی قبل از صدوق باید پرداخت که تنها شامل جعفر بن محمد بن قولویه است.

۱. جعفر بن محمد بن قولویه

وی صاحب کتاب *کامل الزیارات* که درباره او گفته‌اند: هر زیبایی و علم و فقهی که مردم با آن وصف کردند، این قولیه برتر و فوق آن است. (نحاشه، ۱۴۰۷: ۱۲۴)

از وی ۱۰ روایت در *کامل الزیارات* دیده شد، مشایخ وی عبارتند از: محمد بن قولویه (۳ روایت)، محمد بن حسن بن احمد بن ولید (۲ روایت)، حکیم بن داوود (۲ روایت)، حسین بن محمد بن عامر، محمد عبدالله بن جعفر حمیری، محمد بن جعفر قرشی. راویان همه از اجلا و بزرگان امامیه‌اند، تنها از حکیم بن داوود شناخته و وجود ندارد.

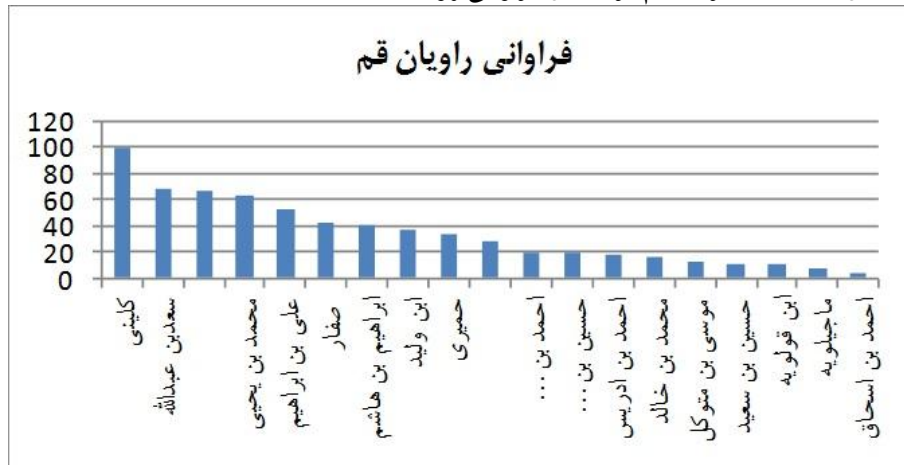
از آن جایی که سبک نگارش کتاب کامل الزیارات مزارنویسی است، مؤلف درصدد نقل روایات مرتبط با زیارات ائمه معصومین علیهم السلام به ویژه امام حسین علیه السلام بر آمده که خود به نوعی منبع غنی در حوزه عاشوراپژوهی محسوب می گردد. برخی از محتوای روایات ابن قولویه ارتباط وثیقی با مهدویت ندارند و تنها واژگان یا عباراتی از فرهنگ مهدوی نقل شده است؛ مانند نماز امام صادق علیه السلام در کنار منبر قائم (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۳۴)، اما برخی دیگر که با مهدویت مرتبط است به صورت پراکنده متناسب با ابواب کتاب این گونه گزارش می گردد: تبار حسینی، (همان: ۶۳) وصف منصور برای امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف (همان: ۱۷۷)، میراث بری پیامبر صلی الله علیه و آله به همراهی ۱۳ میلیون فرشته در هنگامه ظهور (همان: ۱۲۰)، مجازات قاتلان امام حسین و کشتار معاندان، (همان: ۱۷۵) و مسجد سهله به عنوان محل سکونت (همان: ۳۰).

موضوع احادیث وی بیشتر به دوران ظهور تعلق دارد و بر سه موضوع تاکید دارد: یاری ملائکه و حضور آنان در رکاب امام مهدی عجل الله تعالی فرجه که نشان از اعتقاد و رویکرد این مؤلف به نقش نیروهای فوق بشری در عصر ظهور دارد. دوم روایات انتقام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه از قاتلین امام حسین علیه السلام که حس انتقام جویی شیعیان نسبت به شهادت امام حسین علیه السلام را نشان می دهد که قابل توحیه و تفسیر است (همان: ۶۳).

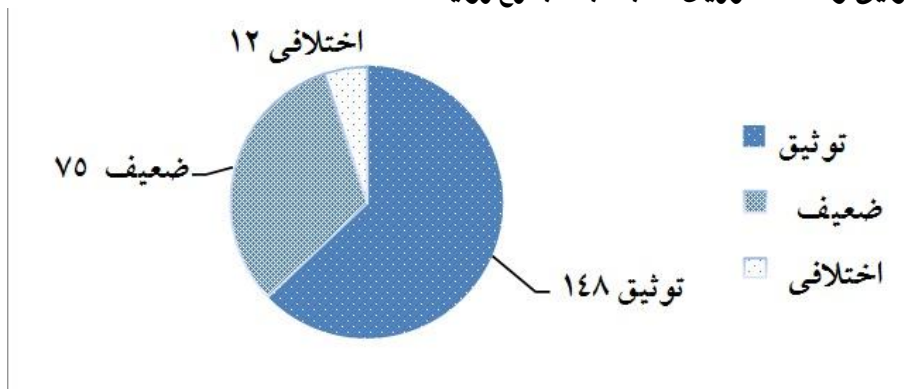
با این وصف می‌توان گفت ابن قولویه در نقل روایات مهدوی همسان با دیگر محدثان قم عمدتاً به موضوعات مشابه پرداخته و با آن‌که نگاه داعی، داشته است، نقل و بی‌داعیه

مهدوی در اثر او دور از انتظار نبوده است.

نمایش محدثان مدرسه قم براساس فراوانی روایت

توثیق و تضعف راویان نسبت به مجموع روایات ۳۵۸ گانه

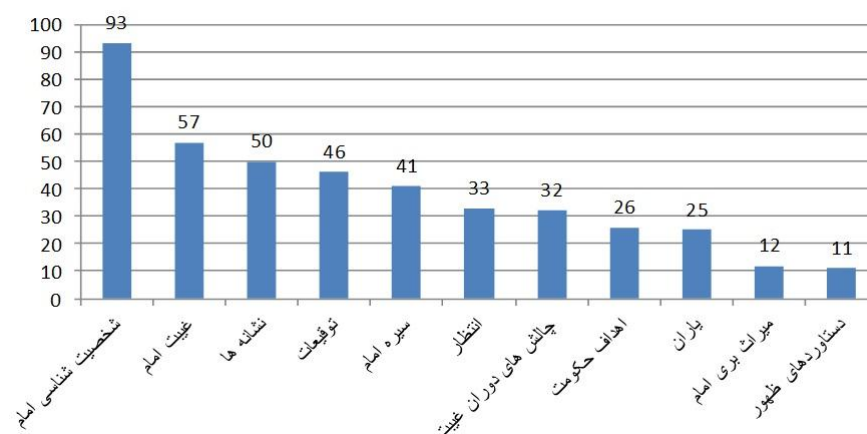

در این بین ۱۴۸ راوی معادل ۶۳٪ توثیق دارند و ۷۵ راوی معادل ۳۲٪ ضعیف یا مجهول شناخته شده‌اند. ۱۲ مورد معادل ۵٪ به دلیل اشتراک بین راویان توثیق آنان ثابت نشد.

نمایش موضوعات مورد اهتمام قمی‌ها

براساس تفکیک روایات ۳۵۸ گانه و بررسی هر روایات، نزدیک به ۴۹۰ واحد تحلیل شامل جمله، عبارت، مضمون حدیثی به دست آمد که مهم‌ترین موضوعات آن در جدول زیر قابل مشاهده است:

فراوانی موضوعات

نتیجه گیری

تلاش نوشتار پیش رو که در صدد بازشناسی و تحلیلی از راویان مهدوی تأثیرگذار در مدرسه قم بود به فرجام رسید. از این رو نتایجی به دست آمد:

۱. براساس نظام طبقه بندی در طبقه اول بیشترین روایات از مدارس دیگر به ویژه کوفه وارد مدرسه قم گردیده است. قمی های ساکن و یا مهاجر به قم، حجم فراوانی از روایات خود را از مشایخ شاخص و گمنام نقل کرده اند. محمد بن ابی عمیر از افراد شاخصی است که نزدیک به ۱۶ روایت در این طبقه از او نقل شده است. ابراهیم بن هاشم با نقل روایات فراوانی در این طبقه از اقران خود پیشتاز است. با توجه به فراوانی روایات وی، نقل از افرادی که امروزه مجهول یا ناشناس می باشند طبیعی به نظر می رسد و احتمالاً به خاطر جایگاه ویژه ای که داشته است روایات وی در قم مورد پذیرش قرار گرفته است.

۲. در طبقه دوم با توجه به این که میراث عظیمی را از محدثان قمی قبل از خود در ثبت داشته اند اما با سایر مدارس همچنان در تعامل بوده اند؛ به گونه ای که توانسته اند اعتماد محدثان بعد از خود را جلب کنند. اما نسبت به طبقه اول تمایزاتی دیده می شود و آن پرداختن به موضوعات جدید نسبت به طبقه قبل است. به عنوان نمونه می توان به داستان تولد امام مهدی، مسائل پیرامونی تولد، ملاقات با امام و توقیعات اشاره کرد. این دسته روایات به طور ویژه توسط محمد بن یحیی، احمد بن ادريس، سعد بن عبدالله، حسین بن محمد بن عامر گزارش شده است.

به نظر می رسد در تحلیل تمایز موضوعات جدید در قم، طبق بیان محقق بروجردی رحمته الله علیه در

ترتیب اسانید الکافی افراد طبقه اول در سالیان ۱۸۵ تا ۲۷۰ می زیسته اند. از این رو طبیعی به نظر می رسد که اخبار ولادت، ملاقات و توقیعات به دست آنان نرسیده باشد، به ویژه آن که محدثان اصیل قمی و یا مهاجرین به این شهر، پس از ثبت میراث کوفی ها یا بغدادی ها، به قم بازگشته و به طور طبیعی اواخر عمر خود که همزمان با تولد امام است، در شهر قم به سر می بردند و این اخبار نه به دست آنان، بلکه گروه بعدی قرار گرفته است. همچنین تمامی این گونه روایات با توجه به دوران حیرت مردم و چالش های پیش روی آن زمانه، در راستای تبیین و اثبات وجود و حیات امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف تفسیر می گردد. این دوران درست در زمانی شکل گرفت که راویان طبقه دوم، وجود داشتند و قبل از آن، طرح این سنخ مباحث جایگاهی نه تنها در بین مردم، حتی اندیشوران نداشته است.

۳. در طبقه سوم تمامی میراث از محدثان شهیر قمی مانند سعد بن عبدالله، عبدالله بن جعفر حمیری، احمد بن ادریس، اخذ شده که توثیق آنان مبرهن است. اما در بین افراد این طبقه که تنها مستند به گزارش شیخ صدوق است محدثانی وجود دارند که شناخت کافی بدان ها نداریم. محمد بن موسی بن متوکل از جمله مشایخ صدوق است که براساس توثیق عام ثقه دانسته شده است.

۴. در طبقه چهارم تنها جعفر بن محمد قولویه است که از مشایخ خود روایاتی را متناسب با مزارنویسی نقل کرده است.

۵. براساس نظام طبقه بندی مذکور گرچه رویکرد اکثر راویان در این طبقات نقل از ثقات بوده و اسناد موجود این گفته را تصدیق می کند. اما در کنار آن از افراد مجهول و توثیق نشده که تعداد آنان کم نیست روایاتی نقل شده است. از این رو می توان گفت در مدرسه حدیثی قم، نقل از راویان مجهول و ضعیف شایع بوده است اما اشتها را این مدرسه در برخورد با محدثان ضعیف را احتمالاً می توان تنها به دوران احمد بن محمد بن عیسی (۲۵۰-۲۷۰) دانست که بخشی از محدثان مذکور دوران این محدث را درک نکرده اند. احتمالاً برای توجیه نقل از ضعفا قدما به صحت هر حدیثی که به نحوی به آن وثوق و اطمینان می یافتند حکم کرده و به آن عمل می کردند. از جمله عواملی که در ایشان ایجاد اطمینان و به صحت حدیث می کرد، وجود حدیث در اصول چهارصد گانه و یا اندراج آن در کتبی بود که برائمه معصومین عرضه شده و مورد تایید آنها قرار گرفته و یا در کتبی که میان سلف مشهور بوده و به آن اعتماد می کردند. بنابراین باید گفت اعتماد قمی ها بر این طیف روایات، براساس اطمینان آنان براساس وجود قرائن و شواهد شکل گرفته است.

۶. تنوع موضوعی روایات از تثبیت ائمه دوازده گانه، شخصیت شناسی امام تا دوران غیبت و مسئله انتظار، ظهور، سیره و دستاوردهای آن مورد توجه اکثر راویان بوده است. این روایات تقریباً در تمام مدارس منتشر شده است تنها در این میان، برخی از گزارش های منقول از صفار مستبعد یا شاذ دیده می شود.

۷. سعد بن عبدالله به نقل توقیعات اهتمام ویژه ای دارد که براساس بررسی انجام شده از مجموع توقیعات ۴۶ گانه در مدرسه قم ۳۶ توقیع از سعد بن عبدالله نقل شده است. سطح این توقیعات بیشتر حول محور مسائل اجتماعی است که در ضمن آن کراماتی هم از امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف بیان شده است.

۸. درباره نشانه های ظهور در مدرسه قم تاکید بر نشانه هایی است که امروزه به نشانه حتمی شناخته شده اند به ویژه سفیانی. بنابراین نشانه هایی مانند طلوع خورشید از مغرب، رکود شمس، خراب شدن دیوار مسجد کوفه، آمدن پرچم های سیاه از سمت خراسان و... از اساس در مدرسه قم مطرح نبوده است.

۹. دسته ای دیگر از روایات، که در مدارس دیگر مورد توجه بوده است در مدرسه قم نمود نداشته است. روایات طول عمر امام، امر و دین جدید در دوران ظهور، روایات عاقبت امر شیطان، مدت حکومت حضرت و پایان عمر امام مهدی و دنیا پس از ایشان، از این دسته است.

منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲ ش)، *الخصال*، محقق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین، اول.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ ش)، *الامالی*، تهران: کتابچی، ششم.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ ق)، *کمال الدین و تمام النعمه*، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: انتشارات اسلامی، دوم.
۴. ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۳۶۴ ش)، *رجال*، محقق: محمدرضا حسینی، قم: دارالحدیث، اول.
۵. ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶ ش)، *کامل الزیارات*، محقق: عبدالحسین امینی، نجف اشرف: دارالمرتضویه، اول.
۶. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ ق)، *المزار الکبیر*، محقق: جواد قیومی اصفهانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، اول.

۷. بحرانی، سیدهاشم (۱۳۷۴)، *البرهان*، مصحح: قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، قم: مؤسسة البعثة، اول.
۸. برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱)، *المحاسن*، محقق: جلال الدین محدث، قم: دارالکتب الإسلامية، دوم.
۹. بروجردی، حسین (۱۳۸۵)، *ترتیب اسانید الکافی*، قم: مؤسسه آیت الله بروجردی، اول.
۱۰. جباری، محمدرضا (۱۳۸۴ ش)، *مکتب حدیثی قم*، قم: انتشارات زائر.
۱۱. حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۱ ق)، *خلاصة الاقوال*، مصحح: محمدصادق بحر العلوم، نجف اشرف: دارالذخائر، دوم.
۱۲. حمیری، عبدالله بن جعفری (۱۴۱۳ ق)، *قرب الاسناد*، مصحح: مؤسسه آل البيت علیه السلام، قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام، اول.
۱۳. خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۰ ق)، *معجم رجال الحديث*، قم: مرکز نشر آثار شیعه، اول.
۱۴. سبحانی، محمدتقی (۱۳۹۵ ش)، *مدرسه کلامی قم*، قم: موسسه علمی - فرهنگی دارالحديث، اول.
۱۵. شوشتری، محمدتقی (۱۴۱۰ ق)، *قاموس الرجال*، محقق: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعة المدرسين، قم: جماعة المدرسين في الحوزة العلمية، دوم.
۱۶. صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ ق)، *بصائر الدرجات*، محقق: محسن بن عباسعلی کوجه باغی، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی، دوم.
۱۷. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۱)، *رجال*، نجف: انتشارات حیدریه.
۱۸. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ ق)، *الغیة*، محقق: عبادالله تهرانی و علی احمد ناصح، قم: دارالمعارف الإسلامية.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق)، *الأمالی*، مصحح: مؤسسه البعثة، قم: دارالثقافة.
۲۰. طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، *الفهرست*، نجف: انتشارات حیدریه.
۲۱. قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۷ ش)، *تفسیر قمی*، تحقیق: سیدطیب موسوی جزایری، قم: دارالکتاب.
۲۲. کامیاب، مسلم (۱۴۰۰ ش)، *رساله احادیث مهدوی مدرسه حدیثی قم قبل از روزگار صدوق (آموزه، شاخصه ها، سبک و تحلیل محتوا)*، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
۲۳. کامیاب، مسلم؛ عرفان، امیر محسن (۱۳۹۳ ش)، «کاوشی در بازشناسی احمد بن هلال عبرتایی از مدعیان دروغین وکالت»، *فصل نامه انتظار موعود*، شماره ۴۴.

۲۴. کشی، محمد بن عمر (۱۳۸۴)، رجال، مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد، اول.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چهارم.
۲۶. مددی، احمد (۱۳۶۹ش)، «پژوهشی پیرامون تفسیر قمی»، کیهان/نمایشه.
۲۷. مفید، محمد بن محمد نعمان (۱۴۱۳ق)، الامالی، محقق: حسین استاد ولی و علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید، اول.
۲۸. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق)، رجال، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۲۹. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ق)، الغیبة، محقق: علی اکبر غفاری، تهران: مکتبه الصدوق.
۳۰. نمازی شاهرودی، علی (۱۴۱۴ق)، مستدرکات علم رجال الحديث، تهران: فرزند مؤلف، اول.

